भगवद्गीतोक्तसांख्ययोगबुद्धिद्वयदृष्ट्या स्वामिविवेकानन्दीयकर्मयोगविचारः

शुभदीप-दासः*

भूमिका

सनातनधर्मप्रचारकाणां सन्न्यासिनां स्वामिचरणानां न किमपि वचनं मतं वा शास्त्रम् अतिक्राम्यति इति अस्माकं सुदृढो विश्वासः। वाग्बाणप्रक्षेपणपटवः स्वामिचरणाः स्वभाषणमालायां बहुत्र कर्मयोगविषये आलोचनं विहितवन्तः। यदि अस्माभिः तानि भाषणानि अधीत्य विचार्यते तर्हि तैः आधुनिकप्रासङ्गिकदृष्टान्तद्वारा गीतोक्तः एव कर्मयोगः स्वभाषया प्रतिपादितः इति सुतराम् अवगम्यते। अतः ये तावद् मन्यन्ते यत् स्वामिविवेकानन्दीयकर्मयोगगीतोक्तकर्मयोगयोः अत्यन्तं विरोधः अस्ति इति ते भ्रान्ताः करुणास्थानानि इत्येव वक्तुं शक्यते। अस्य निबन्धस्य विषयः— भगवद्गीतोक्तसांख्ययोगबुद्धिद्वयदृष्ट्या स्वामिविवेकानन्दीयकर्मयोगविचारः इति। अतः आदौ भगवद्गीतायां प्रतिपादितं बुद्धिद्वयं प्रदर्श्य तद्दृष्ट्या स्वामिचरणानां कर्मयोगं विचारयामः।

भगवद्गीतोक्तदिशा कर्मयोगविचारः

कुरुक्षेत्रसमराङ्गणे स्वजनदर्शनेन शोकाकुलम् अर्जुनं प्रबोधयितुं पार्थसारथेः भगवतः श्रीकृष्णस्य वचनामृतम् एव श्रीमद्भगवद्गीता इति नाम्ना सनातनधर्मस्य मध्यमणिः इव राजते। तत्र द्वितीयाध्याये तृतीयाध्याये च कर्मयोगविचारः कृतः।

भगवद्गीतोक्तं बुद्धिद्वयम्

गीताग्रन्थे सांख्यबुद्धिः योगबुद्धिः इति बुद्धिद्वयं पृथक्तया निर्दिष्टम्। तत्र द्वितीयाध्यायभाष्ये भगवत्पादानां निर्वचनम्— “आत्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्तात्मा इति प्रकरणार्थनिरूपणात् या बुद्धिर्जायते सा सांख्यबुद्धिः। आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः। तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः” इति। तत्र सांख्यबुद्धिम् आश्रित्य ज्ञानयोगनिष्ठा योगबुद्धिम् आश्रित्य च कर्मयोगनिष्ठा सम्भवतः। तस्मादेव अर्जुनोपालम्भं निराकरोति श्रीभगवान्—

> लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
> ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥

सामान्यतया इमे तमःप्रकाशवद् अत्यन्तविरुद्धे इति प्रतीयते। यतो हि अकर्तृत्वम् एकत्वं च आश्रित्य सांख्यबुद्धिः प्रवर्तते। कर्तृत्वमनेकत्वं चाश्रित्य योगबुद्धिः प्रवर्तते। अतः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां न कदापि कर्मयोगनिष्ठा सम्भवति योगबुद्ध्याश्रितानां च न कदापि ज्ञानयोगनिष्ठा सम्भवति इत्येव अर्थः आगच्छति। इदम् एव आश्रित्य ज्ञानकर्मणोः समुच्चयवादः

* शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

खण्डितो भगवत्पादैः।

बुद्धिद्वयस्य मोक्षोपयोगित्वम्

यद्यपि इदं बुद्धिद्वयं युगपद् अनुष्ठातुं न शक्यते इति तयोः अत्यन्तं विरोधः तथापि क्रमेण आचरणं तु शक्यते। तत्र आदौ योगबुद्ध्या अर्थात् कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिरहिततया कर्म क्रियते। स च कर्मयोग इत्युच्यते। अयं च कर्मयोगः समाधौ पर्यवस्यति। अस्यां दशायाम् अन्तःकरणम् अशुद्धं भवति। अतः जायमानं ज्ञानमपि अशुद्धमेव भवति। तदनन्तरं चित्तशुद्धिः जायते। तदा अन्तःकरणस्य शुद्धता सम्पद्यते। तेन शुद्धान्तःकरणेन शुद्धं ज्ञानम् उत्पद्यते। ततः ज्ञाननिष्ठायोग्यता आगच्छति। तस्यां च सत्यां सर्वकर्मसन्न्यासेन ज्ञाननिष्ठा सम्भवति। इयमेव सांख्यनिष्ठा स्थितप्रज्ञा इत्याद्यैः शब्दैः व्यवह्रियते। तस्या एव ज्ञाननिष्ठाया मुक्तिः सम्भवति। तदेव परिनिष्ठितं ज्ञानम्। अतः कर्मणा चित्तशुद्धिरेव जायते। तस्माद् एव उक्तम्— "चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये।"

तत्र कर्मणा ज्ञानम् उत्पद्यते इति मतं सर्वथा न मिथ्या, ज्ञानं तु उत्पद्यते एव। परन्तु तत्र यद् ज्ञानम् उत्पद्यते तद् ज्ञानं न परमम्। परमज्ञानं साक्षाद् ज्ञाननिष्ठया एव जायते, कर्मणा तु परम्परया। स च क्रमः रेखाचित्रद्वारा प्रदर्श्यते—

समाध्यन्तकर्मयोगानुष्ठानम्—चित्तशुद्धिः—ज्ञानम्—ज्ञाननिष्ठायोग्यता—सर्वकर्मसन्न्यासः—ज्ञाननिष्ठा—मुक्तिः।
(अपरिष्कृतं ज्ञानम्) — (परिष्कृतं ज्ञानम्) — (परिनिष्ठितं ज्ञानम्)

तस्मात् कर्मयोगः ज्ञानयोगश्च न वैकल्पिकः उपाय। ज्ञाननिष्ठाया एव मोक्षो भवति। कर्मयोगस्तु ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिसोपानत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते। अतः कर्मयोगेनैव मोक्षः इति मतं भगवद्गीतायां सर्वथा निराकृतम्।

स्वामिचरणानां कर्मयोगः

स्वामिप्रदत्तेषु बहुषु भाषणेषु विक्षिप्ततया तत्र तत्र कर्मयोगविषयः समालोचितः। तत्र स्वामिचरणैः गीतायां प्रतिपादितं कर्मयोगस्य स्वरूपं साक्षाद् न कुत्रापि कथितम्। परन्तु तेषां भाषणेषु भगवद्गीतोक्तकर्मयोगविषयकाः सिद्धान्ता एव तत्र तत्र समुपलभ्यन्ते। सम्प्रति स्वामिचरणानां तादृशैः वचनैः गीतोक्तसिद्धान्तस्य सङ्गतिः प्रदर्श्यते।

१. निःस्वार्थपरता—

क) स्वामिपादैः उक्तम्— "अस्माकं लक्ष्यं मोक्षः। स च स्वार्थरहितेन एव लब्धुं शक्यते। स्वार्थहीनं कर्म स्वार्थविहीना चिन्ता स्वार्थरहितं वाक्यम् अस्मान् तत् लक्ष्यं प्रत्येव नयति। अतः अहन्त्वपरित्यागः एव कर्तव्यः। यः मूढः कथयति यत् अहन्त्वपरित्यागः एव न सम्भवति सः प्रष्टव्यः— यः स्वार्थशून्यः जनः स्वस्य कृते न चिन्तयति, स्वस्य कृते न करोति तस्य अहन्त्वं क्व गतमिति। तस्मात् स्वार्थबुद्धिराहित्येन सत्कर्मणा च मुक्तिलाभस्य उपायः एव कर्मयोगः। कर्मयोगिनां कस्मिंश्चित् धर्मे विश्वासः अनपेक्षितः। स ईश्वरं न विश्वसेत्, आत्मानं नानुसन्दध्यात्, दार्शनिकविचारं न कुर्यात् चेदपि न कश्चित् क्लेशः। स्वार्थशून्यता एव तस्य परमं लक्ष्यम्। ज्ञानी विचारेण भक्तश्च भक्त्या यत् लक्ष्यं साधयति तदेव लक्ष्यं कर्मणा कर्मयोगिना साधनीयम्" इति।

ख) किञ्च— "यः यशोधनाद्यभिसन्धिरहिततया कर्म कुरुते, स एव समीचीनं कर्म आचरति। यदा मनुष्यः एतादृशं कर्म कर्तुं शक्ष्यति तदा सोऽपि ज्ञानी भविष्यति। तस्यान्तःस्थलात् तथा कर्मशक्तिः प्रकाशिता भविष्यति या जगदेव परिवर्तयिष्यति। एतादृशः जनः एव कर्मयोगस्य चरम आदर्शः। कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिरहिततया क्रियमाणं कर्म कर्मयोगः इति तु गीतायामपि प्रतिपादितम्। स्वामिचरणानामिदं तदेव मतमनुकरोति। समीचीनो भव, समीचीनं कर्म च कुरु। इदमेव युष्माकं मुक्तिप्रदं भविष्यति" इति।

ग) अपि च— "अस्माकं लक्ष्यं मुक्तिः, अस्माकं लक्ष्यं स्वार्थहीनता। कर्मयोगानुसारं कर्मणैव वयं तत् लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुमः। तस्मादेव अस्माभिः कर्मरहस्यं ज्ञातव्यम्। यदि कर्मयोगी जिज्ञासते यत् मुक्तये मुमुक्षुत्वादतिरिक्तं किमपेक्षते इति तदा फलाभिसन्ध्यतिक्रमणमेव उत्तरम्। कर्मण्येव तव अधिकारः, न तु कर्मफले। उक्तं च गीतायाम् - कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन इति। यदि फलाभिसन्ध्या कर्म क्रियते तदा फलं यावत् महत् वा भवतु बन्धनं भवत्येव। अतः स्वर्गाभिसन्ध्या क्रियमाणं यागादिकमपि बन्धनकारणम्। अतः सर्वकर्मफलपरित्यागः कर्मफलानासक्तिः एव मोक्षस्य केवल उपायः" इति।

भगवद्गीताभाष्ये कर्मयोगपदनिर्वचनं कृतम्— कर्मैव योगः कर्मयोगः। तत् च कर्म कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिरहिततया क्रियमाणम्। स्वामिनश्च स्वार्थशून्यता एव अस्माकं लक्ष्यम् इति प्रतिपादयन्ति। स्वार्थशून्यत्वं नाम कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिराहित्यमेव इति सुसङ्गतमिदम्। परन्तु अत्र काचिद् विप्रतिपत्तिरस्ति। तत्रोक्तम् - ज्ञानी विचारेण भक्तश्च भक्त्या यत् लक्ष्यं साधयति तदेव लक्ष्यं कर्मणा कर्मयोगिना साध्यते इति। अत्र लक्ष्यं नाम मुक्तिरेव। परन्तु मोक्षः न कदापि कर्मणा सम्भवति इति गीतायां निश्चितोऽर्थः। अत्र एवं वक्तुं शक्यते यद् लक्ष्यं नाम न मुक्तिरत्र। ज्ञानी न कदापि विचारेण मुक्तो भवति, न वा भक्तः भक्त्या। तत्र चित्तशुद्धिः ज्ञाननिष्ठायोग्यता वा लक्ष्यत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते। तत् तु कर्मणापि भवति इति न कश्चिद् विरोधः।

२. ज्ञानेनैव मोक्षः—

स्वामिनाम् अपरं वचनम्— "न कर्मणा कदाचित् पूर्णत्वं लभ्यते" इति। अतः कर्मणा मोक्षो न कदापि सम्भवति इत्येव स्वामिनामपि मतम् आसीद् इति स्पष्टम् अवगम्यते। अनेन वाक्येन तदेव लक्ष्यं कर्मणा कर्मयोगिना साधनीयम् इत्यत्र या शङ्का समुत्थापिता तस्य समाधानं कर्तुं शक्यते।

पूर्वपक्षभूतैः मीमांसकैः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः प्रतिपाद्यते। तेषां मते कर्मसमुच्चिताद् ज्ञानादेव मोक्षः सम्भवति। परन्तु वेदान्तसिद्धान्ते तमःप्रकाशवद् अत्यन्तविरुद्धयोः ज्ञानकर्मणोः न कदापि समुच्चयः सम्भवति। ज्ञानमेव मोक्षस्य केवल उपायः। न हि अन्येन केनापि उपायेन मोक्षो भवितुमर्हति। उपायान्तरनिषेधश्च श्रुत्यैव कृतः— "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥"

भगवद्गीतायां शङ्करभगवत्पादैश्च भगवद्गीताभाष्ये ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः निराकृतः। अतः स्वामिचरणानां मतं श्रीमद्भगवद्गीतामेव अनुकरोति।

dīpaśikhā/v7/2024/Subhadeep Das/pp. 10-13

३. स्वामिचरणैः उक्तम्—

“न किञ्चित् कर्म सम्पूर्णतया पवित्रं सम्पूर्णतया अपवित्रं वा” इति। तत्र हिंसायुक्तं कर्म अपवित्रं हिंसारहितं कर्म पवित्रम् इति। इदं वाक्यं गीतोक्तसिद्धान्तमेव द्रढयति। तत्रादौ अस्माभिश्चिन्तनीयम् - हिंसा कदा भवति। यदि कस्यचित् कस्मिंश्चिद् विषये कामः अस्ति तदैव हिंसा उत्पद्यते। यतो हि इष्टवस्तुनः अप्राप्तौ एव हिंसा उत्पद्यते। अतः हिंसा काममूला इति प्राप्तम्। तथा च हिंसायुक्तं कर्म इत्युक्ते कामयुक्ततया क्रियमाणं कर्म। कामः नाम फलकामना। ज्योतिष्टोमयागः क्रियते चेत् स्वर्गः लभ्यते इति ज्ञात्वा स्वर्गरूपफललाभार्थमेव सर्वे ज्योतिष्टोमयागं कुर्वन्ति। फलाकाङ्क्षा तदैव भवति यदा अहम् अस्य यागस्य कर्ता इति कर्तृत्वबुद्धिस्तिष्ठेत्। यदि कर्म कर्तृत्वबुद्धिरहिततया क्रियते तदा फलकामनाभावात् हिंसा नैवोत्पद्यते। तस्मात् कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिरहिततया क्रियमाणं कर्म पवित्रमिति स्वामिमतं प्राप्तम्। गीतायामपि कामनावासनादिरहिततया क्रियमाणं कर्म कर्मयोगः। तदेव कर्म चित्तशुद्धिं जनयति। तेनैव च कर्मणा परम्परया मोक्षो भवति इति प्रतिपादितम्। अतः स्वामिनां वचनेऽस्मिन् गीतासिद्धान्तः एव प्रकटितो भवति।

उपसंहारः

स्वामिनां मते तु अयं संसारः एकः चक्ररूपयन्त्रविशेषः। एकस्य कर्तव्यस्य समाप्तेः अनन्तरं कर्तव्यान्तरम् आगच्छत्येव। अतः अस्य जगच्चक्रस्य न कुत्रापि समाप्तिर्वर्तते। अस्माद् निरन्तरचक्राद् निष्क्रमणस्य उपायद्वयमेव वर्तते। प्रथमः सकलवासनापरित्यागः। तं च आश्चर्यवत् सहस्रेषु कश्चित् कर्तुं शक्नोति। द्वितीयः कर्मरहस्यावगतिः। अयमेव कर्मयोग इत्युच्यते। कर्मानुष्ठानेनैव अस्मात् चक्राद् निष्क्रमणं सम्भवति। परन्तु तद् न सामान्यं कर्म। अपि तु कर्तृत्वबुद्धिफलाभिसन्धिरहिततया क्रियमाणं कर्म। योगबुद्ध्या कर्माचरणं कर्मयोगः, तेन च चित्तशुद्धिः इति यः गीतासिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः स्वामिभिरपि स्वीकृतः इति तेषां वचनादवगम्यते। इत्थं गीतादिशा स्वामिचरणानां कर्मयोगः विचारितः अस्माभिः।

dīpaśikhā/v7/2024/Subhadeep Das/pp. 10-13